

«Βρίσκομαι στον πάτο»:

Η διαπραγμάτευση της μνήμης στο έργο του Primo Levi

Βασιλική Κράββα¹

Περίληψη

Το κείμενο που ακολουθεί αποτελεί μια περιδιάβαση στο έργο του Primo Levi, Ιταλοεβραίου που εκτοπίστηκε το 1944 στο Άουσβιτς και παρέμεινε έγκλειστος μέχρι την απελευθέρωσή του από τα ρωσικά στρατεύματα τον Ιανουάριο του 1945. Ο Primo Levi, χημικός στο επάγγελμα, από το 1947 μέχρι και τον πρόωρο και αμφιλεγόμενο θάνατό του στο Τορίνο το 1987 -αρκετοί συγκλίνουν στο σενάριο της αυτοκτονίας- εξέδωσε πάνω από πέντε βιβλία, μεταξύ αυτών τα εξής: *Εάν αυτό είναι ο Άνθρωπος*, *Το καθήκον της Μνήμης*, *Η Ανακωχή*, *Περιοδικό σύστημα*, *Αυτοί που βούλιαζαν και Αυτοί που σώθηκαν* κ.α. Τα βιβλία του (το παρόν άρθρο θα εστιάσει και θα αντλήσει παραδείγματα από τα τρία πρώτα) ως ένα μεγάλο βαθμό αυτοβιογραφικά, αποτελούν τον προσωπικό του διάλογο με το ζήτημα της ανθρώπινης κατάστασης σε συνθήκες δυστοπίας και εξαίρεσης, καθώς και της συλλογικής διάστασης της μνήμης, την οριοθέτησή της, τη στόχευση αλλά και το κατά πόσο η μνήμη μπορεί να λειτουργήσει ως εφιαλτήριο στοχασμών και ηθικής επανεκκίνησης. Η διαπραγμάτευση και ο διάλογος με τις μνημονικές λειτουργίες ως βασικό αφηγηματικό διακύβευμα της μαρτυρίας κατέχει κομβικό ρόλο στο έργο του.

¹ Η Βασιλική Κράββα είναι λέκτορας Κοινωνικής Ανθρωπολογίας στο τμήμα Ιστορίας & Εθνολογίας του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης. Τα κύρια ερευνητικά της ενδιαφέροντα αφορούν ζητήματα μνήμης και τροφής, ενώ το βιβλίο της Kravva, V. (2010): *Tell me what you eat and I'll tell you if you are Jewish. Food and discourses of identity*. Germany, Saarbrücken: VDM-Verlag, εκκινεί από την επιτόπια έρευνά της στην Εβραϊκή Κοινότητα της Θεσσαλονίκης και πραγματεύεται ζητήματα μνήμης, τροφής και ανήκειν. Η τελευταία δημοσίευση της συντάκτριας είναι: Kravva, V. (2015): *Eating in the European Way: Interpretations of Food Production and Consumption in Greece* στο H. Von Klaus Roth, W. Hopken και G. Schubert, *Europaisierung- Globalisierung- Tradition. Herrschaft and Alltag in Sudosteuroopa (Yearbook of the Organization of the Study of South Eastern Europe)*, Μόναχο: Verlag Otto Sagner. Διεύθυνση ηλεκτρονικής αλληλογραφίας: valiakravva@gmail.com , vkavva@he.duth.gr

Abstract

What follows is a «journey» through the work of Primo Levi, an Italian-Jew, who was deported in 1944 to Auschwitz and remained imprisoned until he was rescued by the Russian army in January 1945. Primo Levi, a chemist in profession, between 1947 and the year of his death in Torino in 1987 (a debated death since most believe it was a suicide), published more than five books. Among them: *If this is Human*, *The Duty of Memory*, *The Truce*, *the Periodical System*, *Those who sunk and Those who were saved*. His books (the present article deals with the first three) to a great extent autobiographical, can be seen as his personal dialogue with the human condition in cases of dystopia and exception, and also an analysis of the dynamics of memory, its boundaries, its aiming, and also how memory can serve as the starting point for thinking and ethical reworking. Central in his work is the attempt to understand the limits of the mnemonic functions of testimony.

Αναγνώσεις και κειμενική κατανάλωση

Για τον Roland Barthes (1988) η γραφή αποτελεί την πιο πολυσύνθετη από τις σημαίνουσες πρακτικές. Εφαρμόζοντας μία σημειωτικής έμπνευσης ανάλυση, προτείνει μία δομική ανάγνωση του κειμένου, δηλαδή μία ανάγνωση που τελικά εξοβελίζει τον συγγραφέα (ο ίδιος κάνει λόγο για «θάνατο του συγγραφέα») και προτάσσει τον αναγνώστη, όχι ως απλό ακροατή, αλλά ως ενεργό υποκείμενο και συμμετέχο της δράσης. Ο αναγνώστης με άλλα λόγια μετέχει σε μία σειρά δράσεων («σφαίρες δράσης») που είναι συγκεκριμένες και ταξινομήσιμες. Συνεπώς, δεν αναγιγνώσκει παθητικά, αλλά μετέχει ενεργά και είναι ο φορέας σειράς δράσεων του κειμένου που δύνανται να κινητοποιήσουν συναισθήματα και αντιδράσεις. Μέσα από τη δομική ανάλυση των αφηγημάτων ο Barthes προσπαθεί να ανασύρει τις ενότητες, τους κανόνες και τη «γραμματική» του έλλογου λόγου; το αφήγημα είναι στην ουσία μία ιεράρχηση, μια διαβάθμιση, και η κατανόηση ενός κειμένου δεν αφορά μόνο την παρακολούθηση εκτύλιξης μιας ιστορίας, αλλά, κυρίως, την αναγνώριση των επιπέδων και αλληλουχιών του αφηγηματικού «μίτου».

Η ανάγνωση συνιστά μία «τέχνη» που δε σχετίζεται καθόλου με την παθητικότητα σύμφωνα με τον Μισέλ Ντε Σερτώ. Ο αναγνώστης καταναλώνει το κείμενο, σε καμιά περίπτωση όμως η κατανάλωση δεν είναι παθητική διαδικασία; αντίθετα πρόκειται για ενεργή διαχείριση, που συνοδεύεται από πλήθος επιλογών,

στρατηγικών, «λοξών διαδρομών», και εν τέλει εγείρει πολλές και πολυκύμαντες συναισθηματικές αντιδράσεις. Το όποιο κείμενο (όπως χαρακτηριστικά αναφέρει είτε άρθρο σε εφημερίδα, είτε έργο του Προυστ), αποκτά σημασία μέσα από την κατανάλωση, δηλαδή την ανάγνωσή του. Αλλάζει με τις διαθέσεις του αναγνώστη, διατάσσεται σύμφωνα με τους αντιληπτικούς του κώδικες, και τελικά «δεν γίνεται κείμενο παρά μόνο στο πλαίσιο της σχέσης του με την εξωτερικότητα του αναγνώστη» (ό.π. 2010, 379). Άρα, η αναγνωστική δραστηριότητα ισοδυναμεί με μια σιωπηλή παραγωγή, μια επανιδιοποίηση, ένα «ενοικιαστήριο ενός σπιτιού», που μεν ανήκει σε άλλον (συγγραφέα), όμως ο ενοικιαστής (αναγνώστης) βάζει τη δική του πινελιά, το αλλάζει, το κάνει δικό του, το οικειοποιείται.

Η γραφή για τον φιλόσοφο και ιστορικό εκκινεί από μία έλλειψη, μία απώλεια, ένα κενό. Στην περίπτωση της λογοτεχνίας, αλλά και της μαρτυρίας η απώλεια αφορά εκείνο που έχει καταφέρει να λεχθεί, να περιγραφεί. Η γραφή, έτσι, αποτυπώνει απουσίες και απώλειες, προσπαθεί να δώσει σάρκα και οστά σε μία δύσκολα διαχειρίσιμη εξωτερικότητα. Όπως εύστοχα διατείνεται η γραφή:

Είναι χειρονομία ετοιμοθάνατου, αποσκίρτηση του έχειν καθώς διασχίζει το πεδίο ενός γνωρίζειν, ταπεινή εκμάθηση του πώς να «κάνεις νεύμα», να «βγάζεις νόημα». Με τον τρόπο αυτό, ο θάνατος που δεν λέγεται μπορεί να γραφτεί και να βρει μια γλώσσα, ακόμη και αν, σ' αυτή την εργασία της ανάλωσης, επανέρχεται διαρκώς η ανάγκη να κατέχεις μέσω της φωνής, να αρνηθείς το όριο του ανυπέβλητου που συναρθρώνει διαφορετικές παρουσίες, να ξεχάσεις μες στη γνώση την ευθραυστότητα την οποία εγκαθιδρύει σε κάθε σχέση (ό.π. 2010, 424).

Και τελικά ο ίδιος ο συγγραφέας είναι ένας ετοιμοθάνατος, που μέσα από τη γραφή γυρεύει να μιλήσει και να συγκινήσει. Στην περίπτωση του Primo Levi, που πραγματεύεται το παρόν άρθρο, η λογοτεχνική αφήγηση του επιζώντος εκκινεί από μία τέτοια απώλεια, από ένα κενό, που είναι την ίδια στιγμή ένα τραύμα και μία τομή στη ζωή του. Τα έργα του εντάσσονται αφενός στο πλαίσιο της λογοτεχνίας της μαρτυρίας², καθώς ο ίδιος, έχοντας βιώσει τις τραυματικές εμπειρίες του εγκλεισμού

² Σύμφωνα με τη Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου: «Στην αξία ή τη σημασία μιας λογοτεχνίας του 'αυτόπτη-μάρτυρα' υπολανθάνει ένα ηθικό κριτήριο, και αυτό γιατί σχετίζεται με την αντίληψη ότι η αμεσότητα της αφήγησης των πρωταγωνιστών της ιστορίας, δηλαδή των 'απλών ανθρώπων', αντιστοιχεί, αν όχι με την 'αλήθεια' σε μια απόλυτη εκδοχή της τουλάχιστον με τις εξατομικευμένες αλήθειες που συνθέτουν την ιστορική πραγματικότητα. Εδώ το ηθικό ισούται με το αληθινό, στον βαθμό που εκφράζει το πραγματικό συμφέρον των ατόμων, σε αντιδιαστολή με τα συμφέροντα της εξουσίας» (1998, 101).

του σε ναζιστικό στρατόπεδο, επιχειρεί να ταξινομήσει τις εμπειρίες του, να τις επικοινωνήσει στον αναγνώστη, και κατά το δυνατόν, να τις αξιολογήσει και να προτείνει τρόπους επεξεργασίας και αναστοχασμού τους. Η αφήγηση του Levi ωστόσο ξεπερνά τη στενή έννοια των μαρτυρικών καταγραφών και αποτελεί μια προσπάθεια να στοχαστεί σε ένα ευρύτερο επίπεδο σχετικά με τη διατήρηση και καταγραφή της μνήμης σε συνθήκες δυστοπίας. Παράλληλα, το έργο του καθίσταται και μια περαιτέρω προσπάθεια να αφυπνίσει τον αναγνώστη, ως προς το διδακτικό περιεχόμενο των συνθηκών που βίωσε. Η μνήμη έτσι, διατηρείται και παραδίδεται, αλλά ταυτόχρονα παράγει την αναγκαία συνθήκη, η επεξεργασία της οποίας αποτελεί εφελκυστήρα σκέψης και δράσης, και οδηγεί σε πολιτική εγρήγορση, ώστε να αποτραπούν παθητικές μελλοντικές στάσεις κάθε μορφής ολοκληρωτισμού, απογύμνωσης της ζωής και απολυταρχικής αποστέρησης της κοινωνικότητας. Η μνήμη, με άλλα λόγια, γίνεται μνήμη παραδειγματική, μνήμη που οδηγεί στη δράση και την πολιτική συνειδητοποίηση.

Η διαπραγμάτευση μιας «δύσκολης» μνήμης

Η μαρτυρία των επιζώντων του Ολοκαυτώματος σύμφωνα με τη Σολομών (2015) αποτέλεσε τομή στη δυτική ιστορική συνείδηση και έθεσε ζητήματα ως προς τη συμβολική βαρύτητα πολλών άλλων κατηγοριών μαρτύρων. Μάρτυρες του απερίγραπτου γεγονότος των Ναζιστικών θηριωδιών τόνισαν την επιτακτική ανάγκη της ενθύμησης ως μνημονικού καθήκοντος απέναντι στο παρελθόν, το παρόν αλλά και το μέλλον. Έτσι, άρχισε να συγκροτείται η «αποϊδιωτικοποίηση» της προσωπικής εμπειρίας και άρχισε να διαφαίνεται το γενικότερο ενδιαφέρον ο αναγνώστης να ενημερωθεί, αλλά, κυρίως, να διδαχθεί, όχι μόνο για το Ολοκαύτωμα αλλά, κυρίως, για τις ολέθριες συνέπειες της μισαλλοδοξίας και του ολοκληρωτισμού. Η «αποϊδιωτικοποίηση» της εμπειρίας συντέλεσε έτσι σε μια αδιάλειπτη διαμεσολάβηση του παρόντος μέσα από την εξιστόρηση «δύσκολων» εμπειριών του παρελθόντος.

Το γεγονός «Άουσβιτς» αποτελεί τόσο αδιάψευστο ιστορικό γεγονός, αλλά ταυτόχρονα ένα επισκέψιμο τόπο συμβόλων, έναν μνημονικό τόπο, ένα «ολικό κοινωνικό γεγονός», που κινητοποιεί πλήθος συναισθημάτων, αλλά και στοχασμών. Η εργασία της μνήμης στην προκειμένη περίπτωση δεν αφορά το παρελθόν, αλλά εισβάλλει ορμητικά στο παρόν, μέσα από την επανάγνωση του παρελθόντος, και

γίνεται αφετηρία για μελλοντικούς αναστοχασμούς και ανασηματοδοτήσεις. Τελικά, το γεγονός Άουσβιτς αποτελεί τομή και τέμνει την ιστορική συνείδηση: ο κόσμος πριν και ο κόσμος μετά από αυτό. Το αίνιγμα της στρατοπεδικής ωμότητας μοιάζει ακατανόητο για όσους δεν το έζησαν, ωστόσο και οι ίδιοι οι επιζώντες δυσκολεύονται να αναπαραστήσουν την εμπειρία τους στα στρατόπεδα συγκέντρωσης. Αδυνατούν να εκφράσουν το αδιανόητο, το ακατανόητο, το ανήκουστο, το ανομολόγητο, το άρρητο. Η τραγικότητα, όμως, του γεγονότος έγκειται στην αμφισημία του. Πρόκειται για μια συνεχή ταλάντευση ανάμεσα στην καταδίκη του εγκλήματος και στην ανομολόγητη παραδοχή, ότι τέτοια εγκλήματα παραμονεύουν και καιροφυλακτούν.

Η μέγιστη δυσκολία του «μαθήματος Άουσβιτς» είναι, νομίζω, η δυσκολία να σκεφτούμε το Άουσβιτς για μας τους ίδιους, στην τραγική του αμφισημία: ως έσχατη πραγματοποίηση, αποχαλινωμένη, ανεξέλεγκτη και παροξυστική πέραν οποιωνδήποτε ορίων – κι ακριβώς γι' αυτό εξαιρετική, ανέντακτη ηθικά και απορητική γνωσιολογικά-, ορισμένων ενδογενών, ωστόσο, στοιχείων των μορφών και του περιεχομένου των κοινωνικών σχέσεων, που ορίζουν τη φυσιολογική λειτουργία των κοινωνιών μας (Θανασέκος, 1998, 103).

Στο έργο του Primo Levi η μνημόνευση καθίσταται τόπος αναστοχασμού, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο. Αποτελεί, με άλλα λόγια, σημείο αυτοαναφοράς σχετικά με τα όρια της ανθρωπιάς, αλλά και ετεροαναφοράς, σχετικά με τα όρια της ολοκληρωτικής και ωμής βίας. Ουσιώδες και αξιοσημείωτο είναι ότι πρόκειται για μια μνήμη νηφάλια, που δεν υψώνει τους τόνους, δεν καταφεύγει σε υπερβολές, δεν κατηγορεί, δεν περιορίζεται σε ευχολόγια και ηθικολογίες, δεν προτάσσει την εκδίκηση. Ο ιστορικός και φιλόσοφος Τσβετάν Τοντόρωφ στο *Μνήμη του Καλού, Πειρασμός του Κακού* (2003) υπογραμμίζει, πως δεν πρέπει ούτε να καθαγιάζουμε το παρελθόν, αλλά ούτε και να το καθιστούμε κοινότοπο. Η εποχή μας, εποχή λατρείας και εγκωμιασμού της μνήμης, οδηγεί σε μια παρελθοντολαγνεία και μια σχεδόν ψυχαναγκαστική ενασχόληση με το παρελθόν. Βέβαια, η μνήμη από μόνη της δεν είναι ούτε καλή ούτε κακή. Η προσπάθεια καθαγιασμού της οδηγεί στην αποκοπή της μνημόνευσης από το πολιτικό και ιστορικό της πλαίσιο με αποτέλεσμα να την καθιστά κοινοτοπία, καταδικασμένη στη ματαιότητα της στιγμής. Ο ιστορικός και φιλόσοφος χαρακτηρίζει τον 20ό αιώνα ως αιώνα του Primo Levi και γράφει:

...μοιάζει με ενσάρκωση της ταπεινότητας. Δεν φωνασκεί, αλλά μιλάει χαμηλόφωνα... Δεν προτείνει εκκωφαντικές εξηγήσεις για τα γεγονότα του παρελθόντος ούτε και υιοθετεί κάποιον προφητικό τόνο... Κι όταν μιλάει για το κακό, την πηγή της προσβολής, δεν το κάνει για να περιγράψει κουνώντας το δάχτυλο και κατηγορώντας τους άλλους, αλλά για να ερευνήσει με ακόμη μεγαλύτερη προσοχή, ακόμη πιο σκληρά, τον ίδιο του τον εαυτό (Τοντόρωφ 2003, 272).

Και φυσικά η μνήμη που προτάσσεται είναι συλλήβδην μια μνήμη επικοινωνιακή και παραδειγματική, που μπορεί να προβληματίσει και να προτείνει. Ο Levi δεν ζητάει ούτε συγχώρεση, ούτε εκδίκηση, αλλά ενθύμηση των αδικιών και ηθική εγρήγορση, και, ως εκ τούτου, επιλέγει το δρόμο της νηφαλιότητας και του αναστοχασμού.

Εάν Αυτό είναι ο Άνθρωπος

Εσείς που ήσυχοι ζείτε

Στο ζεστό σας σπίτι

Και το βράδυ γυρνώντας θα βρείτε

Φαγητό και πρόσωπα φίλων

Σκεφτείτε αν αυτό είναι ο άντρας

Αυτός

Που δουλεύει στη λάσπη

Που δεν ησυχάζει ποτέ

Που παλεύει για λίγο ψωμί

Που πεθαίνει για ένα ναι ή ένα όχι.

Σκεφτείτε εάν αυτό είναι η γυναίκα

Αυτή

Που έχασε

Τ' όνομά της, τα μαλλιά της

Τη δύναμη να θυμάται

Κρύο το στήθος άδεια τα μάτια

Σαν βάτραχος το χειμώνα.

Σκεφτείτε ότι έχει συμβεί

Τις λέξεις αυτές σας ορίζω

Γράψτε τις στην καρδιά σας

Στο σπίτι, στο δρόμο

Πριν κοιμηθείτε όταν ζυπνάτε

Επαναλάβετε τις στα παιδιά σας...

Στο πρώτο εκδοτικό εγχείρημα *Εάν Αυτό είναι ο Άνθρωπος*, γραμμένο το 1947, πραγματεύεται την απώλεια μνήμης και λογικής, την απώλεια συνειδητότητας και συναισθημάτων, ως καταστάσεις τις οποίες βίωναν μετά από κάποιο χρόνο όλοι οι έγκλειστοι των στρατοπέδων. Αυτό το βιβλίο-μαρτυρία για το Ολοκαύτωμα θεωρείται ένα από τα αριστουργήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας και ταυτόχρονα από τις πλέον συγκλονιστικές μαρτυρίες των καιρών μας. Στην Ιταλία από τη δεκαετία του '60 διδάσκεται στα σχολεία. Με μια σχεδόν κρυσταλλική ακρίβεια ως προς την απόδοση των συναισθημάτων, ο Levi χαρακτηρίζει την έλλειψη μνήμης και λογικής ως το τελευταίο ίχνος ανθρώπινης συνειδητότητας:

Βρίσκομαι στον πάτο. Μαθαίνει κανείς πολύ γρήγορα να σβήνει το παρελθόν εάν σπρώχνει η ανάγκη... Είχαμε αποφασίσει να συναντιόμαστε, εμείς οι Ιταλοί, κάθε Κυριακή βράδυ σε μια γωνία του Λάγκερ. Αλλά γρήγορα σταματήσαμε. Ήταν πολύ οδυνηρό να μετριόμαστε και κάθε φορά να είμαστε όλο και λιγότεροι, κάθε φορά πιο παραμορφωμένοι, πιο ελεεινοί. Και ήταν κουραστικό να κάνεις αυτά τα λίγα βήματα. Και το να συναντηθούμε σήμαινε να θυμηθούμε και να σκεφτούμε, και ήταν καλύτερα να το αποφύγουμε (2003, 43).

Η διαπραγμάτευση του παρελθόντος και η επιλεκτική μνημόνευσή του αποτελούν απαραίτητες συνθήκες για τη συγκρότηση οποιασδήποτε συλλογικότητας. Η διατήρηση και ανατροφοδότηση της μνήμης αντιμετωπίζονται ως μάχες ενάντια στην ανυπαρξία, προσπάθειες να επουλωθεί, δηλαδή να ταξινομηθεί το παρελθόν, αφορμές αυτοπροσδιορισμού και ετεροπροσδιορισμού. Κεντρική θέση στην όλη συλλογιστική αποτελεί η έννοια της λησμονιάς ως το απόλυτο Κακό – ο «πάτος» για να θυμηθούμε τα λόγια του Primo Levi – δηλαδή η εσχατία της ανθρώπινης κατάστασης. Πρόκειται για ένα Κακό που συνεπάγεται τον πνευματικό θάνατο τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο.

Ο Primo Levi, στο ίδιο έργο, μας δίνει μια άλλη διάσταση της προσπάθειας απανθρωπισμού και στέρησης της κοινωνικότητας που βίωσαν οι Εβραίοι μέσα στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Οι περιγραφές-μαρτυρίες του μπορούν να αναγνωσθούν μέσα από την έννοια της «γυμνής ζωής», όπως την διατύπωσε ο Giorgio Agamben, στην προσπάθειά του να αποδομήσει το φασισμό και το ναζισμό,

τους δύο εφιάλτες του 20ού αιώνα. Πρόκειται για μια ζωή στο όριο, ή καλύτερα για μια ατελή ύπαρξη, που φλερτάρει με την ανυπαρξία, το κατώφλι μεταξύ ζωής και θανάτου. Ο Ιταλός φιλόσοφος πραγματεύεται την έννοια της βιοπολιτικής, δηλαδή της πολιτικοποίησης της ζωής, με την αναγωγή της στο κατώτερο, βιολογικό της επίπεδο και απώτερο σκοπό τον πλήρη έλεγχο της. Οι μηχανισμοί της εξουσίας, πολλοί και πολλαπλοί, έντεχνα και αθόρυβα πολλές φορές χειραγωγούν ζωές και διαχειρίζονται αισθήματα και σώματα.³

Η έννοια πάνω στην οποία στοχάστηκε ο Agamben είναι δανεισμένη από το ρωμαϊκό δίκαιο: εκεί ο *Homo Sacer* (2005) είναι αυτός που, ενώ η κοινότητα τον έχει κρίνει για κάποιο έγκλημα, εντούτοις δεν τον καταδικάζει με τους συνηθισμένους τρόπους, αλλά του αποδίδει μια ιερότητα, που απαγορεύει μεν τη θυσία του, επιτρέπει όμως σε οποιοδήποτε άλλο μέλος της κοινότητας να τον σκοτώσει χωρίς τον κίνδυνο τιμωρίας. Άρα, έχει μια ζωή, η οποία, όμως, τελικά δεν του ανήκει. Αυτή η μεταιχμιακή συνθήκη αποτελεί ένα κατώφλι μεταξύ ζωής και θανάτου και τελικά μιας απογυμνωμένης ζωής, μιας ζωής που δεν αξίζει να βιωθεί.⁴

Ο Agamben αντλεί –όπως ο ίδιος διατείνεται– τόσο από το έργο του Michel Foucault, *Ιστορία της Σεξουαλικότητας*, όσο και τη μελέτη της Hannah Arendt για την *Ανθρώπινη Συνθήκη*. Ο Foucault ασχολήθηκε αποκλειστικά με τις φυλακές και τα νοσοκομεία, όπου η δύναμη και η επιβολή του κράτους στοχεύουν στη χειραγωγή των σωμάτων και μεταφράζονται σε σωματοποιημένες βιοπολιτικές. Η Arendt, στην *Ανθρώπινη Συνθήκη*, μελέτησε την άσκηση βιοπολιτικής και την πολιτικοποίηση ή αποπολιτικοποίηση της ζωής κυρίως σε ομάδες που για ποικίλους λόγους περιχαράκωνονται και περιθωριοποιούνται, όπως οι πρόσφυγες, και αποστερούνται των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, παρά τις συνεχείς διεθνείς μεγαλόστομες διακηρύξεις περί οικουμενικότητας των δικαιωμάτων αυτών. Τα

³ Σύμφωνα με την Αθανασίου (2007) υπάρχει μια διαλεκτική σχέση ανάμεσα στην πολιτική (καλύτερα τις πολιτικές) και τη ζωή, την επιβίωση, το θάνατο, τη βιοκοινωνικότητα και τη θνητότητα. Οι απολυταρχικές πολιτικές στοχεύουν πρώτιστα στη χειραγωγή των συναισθημάτων αλλά και ανθρώπινου σώματος και μπορούμε να μιλάμε για «εξουσία επί της ζωής».

⁴ Ο Agamben δανείζεται τη διάκριση ανάμεσα στις έννοιες «ζωή» και «βίος» που προϋπάρχουν στην Αριστοτελική και εν γένει στην αρχαία ελληνική γραμματεία. Η έννοια της ζωής θα μπορούσε να αποδοθεί και ως «φυσική ζωή» ενώ ο βίος ταυτίζεται με την έννοια της «ποιοτικής ζωής», ενός βίου που αξίζει να βιωθεί.

παντός είδους στρατόπεδα είναι «εργαστήρια» όπου εφαρμόστηκε με επιτυχία το πείραμα της απόλυτης επιβολής και κυριαρχίας.

Στο αφήγημα του Levi εντοπίζουμε διαφορετικές αφηγήσεις της απογυμνωμένης ζωής, και ανάμεσά τους η διαταραγμένη λήψη τροφής και η παράλογη ανταλλαγή τροφών, βασικά στοιχεία που χαρακτηρίζουν την ανθρώπινη συνθήκη, καθιστούν τους έγκλειστους μη-ανθρώπους, δηλαδή ανθρώπους που φέρουν μια γυμνή, χωρίς νόημα ζωή. Έτσι, συναντάμε ένα αρκετά συχνό και επαναλαμβανόμενο μοτίβο της στρατοπεδικής πείνας: την ανταλλαγή ψωμιού. Πρόκειται για μια άλλη εκδοχή της γυμνής ζωής, αλλά και της απογύμνωσης, όπου η επιβίωση και η επιθυμία γίνονται τελικά μαριονέτες στα χέρια της εξουσίας με σκοπό τον περαιτέρω ευτελισμό των έγκλειστων στα στρατόπεδα. Όλοι οι έγκλειστοι ανέπτυσαν μια στρατηγική αντιμετώπισης της έλλειψης τροφής, η οποία συνίστατο στην ανταλλαγή της φέτας ψωμιού που τους αναλογούσε ημερησίως. Επιστράτευαν, λοιπόν, διάφορες ικανότητες που τους επέτρεπαν «να ζυγίζουν με το μάτι» και να κρίνουν αστραπιαία αν η μερίδα ψωμιού ενός συγκρατούμενου ήταν απειροελάχιστα μεγαλύτερη, και συνεπώς θερμιδικά πιο πλούσια, γεγονός που μπορούσε να τους κρατήσει στη ζωή. Έτσι, επιδίδονταν σε ένα καθημερινό, επαναλαμβανόμενο τελετουργικό, την ανταλλαγή του ψωμιού, έναν χορό ψωμιού και ψευδαισθήσεων που συχνά –για να μην πω πάντα– κατέληγε σε απογοήτευση αφού έκριναν ότι τελικά η ανταλλαγή δεν είχε πάει και τόσο καλά όσο προσδοκούσαν. Ή μήπως τελικά ήταν ένα καθημερινό τελετουργικό που κρατούσε ζωντανό το μυαλό, γιατί απαιτούσε συνεχή επαγρύπνηση και είχε μια πολύ συγκεκριμένη στοχοθεσία; Γιατί δεν ήταν μόνο ο θάνατος του σώματος ορατός και καθημερινός, αλλά κυρίως ο θάνατος του μυαλού και της λογικής σκέψης, ή της παράλογης σκέψης θα μπορούσε κανείς να πει. Η ανταλλαγή ψωμιού τους βοηθούσε να σκεφτούν, και για μια στιγμή να πάνε να είναι ένας αριθμός, ένας εργάτης που του απαγόρευαν να έχει παρελθόν, παρόν και μέλλον και εν τέλει δικαίωμα στην κοινωνικότητα:

Πολλοί ουρούν τρέχοντας (όπως τα ζώα) για να εξοικονομήσουν χρόνο, γιατί σε πέντε λεπτά θα αρχίσει η διανομή του ψωμιού –*pane- Brot- Broit- chleb – Pain –lechem- kenyer*⁵ της ιερής

⁵ Ο Primo Levi στο *Εάν Αυτό Είναι ο Άνθρωπος* γράφει: «Η λέξη ψωμί στα ιταλικά, γερμανικά, γίντις, ρώσικα, γαλλικά, εβραϊκά, ουγγρικά. Το ψωμί είναι η κυρίαρχη σκέψη του πολύγλωσσου πληθυσμού του στρατοπέδου» (2003: 45).

γκρίζας μάζας που φαντάζει τόσο τεράστια στα χέρια των άλλων και τόσο μικρή που σου' ρχεται να κλάψεις όταν είναι στα δικά σου. Είναι η καθημερινή παραίσθηση που στο τέλος τη συνηθίζεις: αλλά τον πρώτο καιρό είναι τόσο δυνατή που πολλοί από μας, μετά από εξαντλητικές συζητήσεις κατά ζεύγη για το πόσο φανερό και σταθερό είναι η ατυχία των μεν και πόσο εντυπωσιακή η τύχη των δε, στο τέλος ανταλλάσσουν τις μερίδες, και τότε η ψευδαίσθηση απλώς αντιστρέφεται, αφήνοντάς μας όλους απογοητευμένους και καταπονημένους (1997, 45).

Το επίμετρο του *Εάν Αυτό είναι ο Άνθρωπος* γράφτηκε το 1976 από τον ίδιο για τη σχολική έκδοση του εν λόγω έργου. Σύμφωνα με τον ίδιο τον επιζώντα-συγγραφέα, μέσα από αυτό επιχειρεί να δώσει μια απάντηση στα ερωτήματα που θέτουν οι μαθητές-αναγνώστες του βιβλίου. Στις απαντήσεις του, η μνήμη γίνεται υπόθεση επικοινωνιακή και παραδειγματική, που σκοπό έχει όχι μόνο να δια φωτίσει, αλλά να επικοινωνήσει, να διδάξει, να γίνει αφορμή αναστοχασμού και αυτοκριτικής, ώστε τα εγκλήματα του ναζισμού και του φασισμού να κατανοηθούν και συνειδητά να αποδοκιμαστούν από τις νεότερες γενιές. Με τον τρόπο αυτό, προσπαθεί να γεφυρώσει το χάσμα ανάμεσα σε παρελθόν και μέλλον, και την ίδια στιγμή να προτείνει το παρόν όχι ως αυτόνομη οντότητα, αλλά ως τροφοδοτούμενη και συνεχώς ανατροφοδοτούμενη -μέσα από τη μνημόνευση μνημονικών τόπων-δυναμική:

Ωστόσο, πρέπει να ομολογήσω ότι αυτές οι εξηγήσεις, οι οποίες είναι κοινώς αποδεκτές δε με ικανοποιούν: είναι ελλιπείς, δυσανάλογες και ασύμφωνες με τα γεγονότα τα οποία οφείλουμε να εξηγήσουμε. Μελετώντας ξανά την πορεία του ναζισμού, από την ταραχώδη αρχή μέχρι το σπασμωδικό τέλος, δεν καταφέρνω να απομακρύνω την εντύπωση μιας συλλογικής, ανεξέλεγκτης παραφροσύνης, την οποία θεωρώ μοναδική στην ιστορία... Πρέπει λοιπόν να δυσπιστούμε απέναντι σε αυτούς που προσπαθούν να μας πείσουν με μέσα διαφορετικά από τη λογική, δηλαδή τους χαρισματικούς ηγέτες. Πρέπει να είμαστε προσεκτικοί πριν εμπιστευτούμε σε άλλους την κρίση μας και τη βούλησή μας (2003, 236-7).

Το Καθήκον της Μνήμης

Το *Καθήκον της Μνήμης* είναι η συζήτηση, συνέντευξη που διεξήχθη το 1983 με δύο ερευνητές από το Πιεμόντε, την Άννα Μπράβο, καθηγήτρια Κοινωνικής Ιστορίας στην Παιδαγωγική Σχολή του Πανεπιστημίου του Τορίνο και τον Φεντερίκο

Σερέγια, ιστορικό στη σχολή Πολιτικών Επιστημών στο ίδιο Πανεπιστήμιο στο πλαίσιο μιας ευρύτερης καταγραφής μαρτυριών για τα στρατόπεδα και τις μνήμες της εκτόπισης. Πρόκειται για μια συζήτηση ενδιαφέρουσα στην οποία ο Levi μάστορας της γλώσσας, αλλά και του λόγου, συνδυάζει με υποδειγματικό τρόπο και μοναδική αμεσότητα τα αφηγηματικά μοτίβα και την ακρίβεια της μαρτυρίας. Αποτέλεσμα αυτής της συνάντησης είναι να καθιστά τόσο την αξία της μαρτυρίας του αδιαμφισβήτητη, όσο και να κινητοποιεί τον αναγνώστη και κυρίως, να τον ωθεί να ταυτιστεί με τα γεγονότα, και την ίδια στιγμή να στοχαστεί πάνω σε αυτά. Τελικά, αυτό που επιτυγχάνεται είναι η μετατόπιση του υποκειμένου, καθώς υποκείμενο γίνεται όχι ο ίδιος ο Levi αλλά ο αναγνώστης, ο οποίος προσπαθεί να βρει απαντήσεις πάνω στα ζητήματα που τίθενται. Ας δούμε, όμως, τα αφηγηματικά μοτίβα που συνθέτουν τον αφηγηματικό καμβά και εν τέλει βοηθούν στη σχηματοποίηση και την ισχυροποίηση της μαρτυρίας.

Η συζήτηση διατρέχεται από τη συμβολοποίηση της κατάστασης εγκλεισμού: επρόκειτο για μια κατάσταση μύησης, ένα τελετουργικό αποχωρισμού από την προηγούμενη κατάσταση, διάβασης αλλά και βίαιης ενσωμάτωσης.⁶ Η μύηση ήταν πολλαπλή και αφορούσε τη νέα στρατοπεδική κατάσταση, τις σχέσεις με τους άλλους έγκλειστους, με τους οποίους υπήρχε επικοινωνιακό χάσμα, κυρίως γλωσσικό, με τους αξιωματούχους Γερμανούς και τέλος με εκείνους τους Εβραίους, τους λεγόμενους Κάπο, που ήταν επιφορτισμένοι –καθ’ υπόδειξη των Ναζί– να ελέγχουν τρόπον τινά τους υπόλοιπους κρατούμενους, και συχνά να βιαιοπραγούν σε βάρος τους. Η νέα στολή, το κόψιμο των μαλλιών, το τατουάζ με αριθμό στο μπράτσο, το πρώτο μπάνιο («μπάνιο ταπείνωσης, αλλόκοτο και δαιμονικό»), η απεγνωσμένη προσπάθεια απόκτησης ενός κουταλιού που ισοδυναμούσε με μια μερίδα ψωμί και ήταν απαραίτητο για την επιβίωση στο Λάγκερ, σηματοδοτούσαν με συμβολικό τρόπο το πέρασμα στη νέα κατάσταση.

Ο Agamben (2013) στοχάζεται πάνω σε καταστάσεις εξαιρέσεως, όταν δηλαδή σε οριακές καταστάσεις η εξαίρεση βιώνεται ως κανόνας, στοχασμοί που αποκτούν εφαρμοσιμότητα στη στρατοπεδική κατάσταση εξαιρέσεως.⁷ Ο φιλόσοφος

⁶ Οι Κοινωνικοί Ανθρωπολόγοι έχουν καταγράψει πλήθος διαβατήριων τελετουργιών τόσο σε «παραδοσιακές» κοινωνίες όσο και σε πιο σύγχρονα πολιτισμικά περιβάλλοντα.

⁷ Σύμφωνα με τον Agamben τα στρατόπεδα αποτελούν τους τόπους όπου η εξαίρεση μετατρέπεται σε κανόνα: «Η μόνη δυνατή σύγκριση μπορεί να γίνει με τη νομική κατάσταση των εβραίων στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης (Lager), οι οποίοι μαζί με την υπηκοότητα έχαναν και κάθε

πραγματεύεται τη στρατοπεδική συνθήκη ως μια υβριδική συνθήκη, μια συνθήκη όπου συγκλίνουν η κατάσταση εξαίρεσης και η εφαρμογή της έννοιας του βιοπολιτικού χώρου της νεωτερικότητας. Στην ερώτηση «τί είναι το στρατόπεδο;» ο Ιταλός στοχαστής απαντά πως πρόκειται για τον τόπο όπου η απόλυτη *conditio inhumana* (μη ανθρώπινη συνθήκη) απέκτησε –δυστυχώς στρατόπεδα υπάρχουν ακόμη– σάρκα και οστά. Είναι ένας τόπος καθορισμένος, περιφραγμένος, ταξινομημένος, ένα κατώφλι, ένας χώρος όπου ασκούνται πολλές και πολλαπλές βιοπολιτικές, που στοχεύουν στην απογύμνωση της ζωής με τη δικαιολογία της «επείγουσας ανάγκης» (state of emergency) και της «κατάστασης εξαίρεσης» (state of exception). Οι δε βιοπολιτικές ταυτίζονται με τις «θανατοπολιτικές» (thanatopolitics), και η έννοια της ζωής απογυμνώνεται από οποιαδήποτε αξία και ποιότητας. Καθίσταται τελικά μια ζωή που δεν αξίζει να τη ζει κανείς. Το Λάγκερ συνιστά τον κατεξοχήν μη-τόπο, τον τόπο κανονικοποίησης και φυσικοποίησης της απογυμνωμένης ζωής, αλλά και της ατιμώρητης άσκησης βίας, ψυχολογικής και σωματικής, ακριβώς γιατί είναι τόπος εξαίρεσης, πέρα από το ιδιωτικό αλλά και το δημόσιο, τόπος εγκλεισμού εν δυνάμει «επικίνδυνων» και «μιαρών» για την ακεραιότητα του Γερμανικού έθνους, σύμφωνα με τη Ναζιστική ιδεολογία.⁸

Ο επιζών, και εδώ, κάνει λόγο για την κατάλυση οποιασδήποτε κοινωνικότητας στον μη-τόπο και μη-χρόνο του στρατοπέδου. Εκεί οι κρατούμενοι μάθαιναν να μη σκέφτονται, να μην ονειρεύονται, να μην οργίζονται να μην επιθυμούν, παρά μόνο ότι ακριβώς θα μπορούσε να τους παρατείνει για μια μέρα την επιβίωση. Οι ταξικές καταβολές και η προ του στρατοπέδου ζωή ελάχιστη σημασία προσλάμβαναν στον χορό αυτό της επιβίωσης, όπου βασική αρχή αναδεικνυόταν η προσαρμοστικότητα και η γρήγορη εξεύρευση λύσεων σε οριακές καταστάσεις. Γίνεται, δηλαδή, λόγος για ολοκληρωτική ισοπέδωση κάθε ατομικότητας και συλλογικότητας: σε ατομικό επίπεδο κυριαρχούσε η απάθεια, η απουσία

νομική ταυτότητα, τουλάχιστον όμως διατηρούσαν εκείνη του εβραίου. Όπως εύλογα παρατηρεί η Τζούντιθ Μπάτλερ, για τον detainee του Γκουαντάναμο η γυμνή ζωή αγγίζει τη μέγιστη απροσδιοριστία της (ό.π. 2013, 16).

⁸ Η Ναζιστική ιδεολογία μια ιδεολογία των «ορίων» απέκλειε όλους εκείνους που αποτελούσαν «κίνδυνο» για την «καθαρότητα της Άριας φυλής». Ένας τέτοιος μηχανισμός οδήγησε στις πολιτικές ευγονικής αλλά και τα πειράματα σε κρατούμενους των στρατοπέδων. Δες σχετικά το Έρικα Κούνιο-Αμαρίλιο και Αλμπέρτος Ναρ (1995), *Προφορικές Μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκάτωμα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

οποιοδήποτε συναισθήματος, ενώ σε συλλογικό η κάθε λογής αλληλεγγύη διαλυόταν μπροστά στην ανάγκη της επιβίωσης. Ο Levi συζητά το έλλειμμα αξιοπρέπειας, αλλά και το πλεόνασμα παραλογισμού και αναξιοπρέπειας στα οποία υποβάλλονταν καθημερινά οι κρατούμενοι του Λάγκερ: μια δαιμονική και τέλεια εκτελεσμένη λογική του παραλόγου. Τελικά, επρόκειτο για μια λογική εξευτελισμού και απανθρωπισμού την οποία βίωναν οι έγκλειστοι, και με την πάροδο του χρόνου την οικειοποιούνταν, χάνοντας έτσι και το τελευταίο ίχνος αντίστασης ενάντια στην πλήρη αποστέρηση του βίου, για να θυμηθούμε τα λόγια του:

...το κουτάλι αποτελούσε κεφάλαιο, ισοδυναμούσε με μια μερίδα ψωμί, επομένως το έδινες μόνο σε έμπιστο πρόσωπο ή σε πρόσωπο που είχες κάτω από τα μάτια σου. Δεν γινόταν διανομή κουταλιών, επομένως έπρεπε να το αποκτήσεις, δηλαδή να το αγοράσεις πληρώνοντας με ψωμί, αυτό ήταν ένα άλλο παράδοξο... Όταν απελευθερώθηκε το στρατόπεδο βρήκαμε μια αποθήκη γεμάτη κουτάλια, λογικά δεν είχαν λόγους να μην τα μοιράζουν, ο καινούριος κρατούμενος ήταν αναγκασμένος να γλείφει την караβάνα όπως τα σκυλιά, γιατί δεν είχε κουτάλι και κανείς δεν του έδινε (1998, 15).

Η έννοια της γυμνής ζωής, ή αλλιώς της απογυμνωμένης ανθρώπινης κατάστασης, είναι ένα αφηγηματικό μοντέλο που διατρέχει τη συζήτηση, προβληματίζει και κινητοποιεί τελικά τον ίδιο τον αναγνώστη χωρίς η αφήγηση να καταφεύγει σε ηθικολογίες και μελοδραματισμούς:

Ο κρατούμενος σε εκείνες τις συνθήκες δεν είχε τη δική μας ευαισθησία και ευσυγκινησία. Αποβλακωνόταν και αυτή η αμβλύνοια ήταν σωτήρια, βοηθούσε να φτάσεις στο τέλος της μέρας αγωνιώντας ακριβώς για τις άμεσες ανάγκες, τις καθημερινές και απωθώντας όλα τα υπόλοιπα. Η ευαισθησία ήταν μειωμένη, η ευσυγκινησία κυρίως... Ένας κόσμος όπου δεν είχε καμιά αξία ή ηθική της ελεύθερης ζωής. Ήταν ένας κόσμος σπασμένος στα δύο, εμείς και οι άλλοι, και όπου η γνωστή ηθική δεν είχε καμιά αξία. Οι άλλοι είναι εχθροί μας σε τέτοιο βαθμό, και είναι τόσο σκληρή, τόσο άγρια η απόσταση ανάμεσα σε μας και σε εκείνους, που η συνήθης ηθική έχει ευτελιστεί... τα ζώα δεν αυτοκτονούν και ο άνθρωπος στο Λάγκερ είχε εκπέσει στην κατάσταση ζώου... αυτό που μας απασχολούσε ήταν να περάσει η μέρα, τι θα τρώγαμε, πόσο κρύο έκανε, πόση κούραση είχαμε, τι δουλειά έπρεπε να κάνουμε, δηλαδή να αντέξουμε μέχρι το βράδυ (1998, 22).

Εξαιρετικά ενδιαφέρουσα η διαπραγμάτευση της μνήμης στο παραπάνω βιβλίο. Τα ζητήματα που τίθενται είναι η μνήμη ως τόπος διάσωσης των τραυματικών καταστάσεων, όταν όλοι οι άλλοι τρόποι διάσωσης καθίστανται αδύνατοι, και η

επανατροφοδότηση της μνήμης μέσα από την αφήγηση. Η μνήμη δεν είναι δεδομένη, ούτε αυτόματη, αλλά μιας συνεχούς διαδικασίας η οποία τροφοδοτείται διαρκώς και γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας μέσα από την καταγραφή της. Γράφω γιατί θυμάμαι, αλλά στην περίπτωση του Levi γράφω για να θυμηθώ, και συνεχίζω να θυμάμαι μέσα από την αποτύπωση των μνημών. Και οι μνήμες ανατροφοδοτούνται και εμπλουτίζονται μέσα από τη διαδικασία της γραφής. Όπως και στο *Εάν Αυτό είναι ο Άνθρωπος* ο Levi θεωρεί τη μνήμη καθήκον, και τη μαρτυρία επιτακτική ανάγκη, ειδικά σε δύσκολους καιρούς, όπου κυριαρχεί ο ατομικισμός και караδοκούν υφέρποντα φασιστικά και ολοκληρωτικά ιδεολογήματα που στοχεύουν κυρίως σε νεότερες γενιές:

Έχουν περάσει σχεδόν σαράντα χρόνια και θυμάμαι τα γεγονότα μέσα απ' ό,τι έχω γράψει, τα γεγονότα που έγγραφα λειτουργούν σαν τεχνητή μνήμη... (1998, 22).

Και λίγο πιο κάτω γράφει:

Είναι αλήθεια ότι είχα ένα τετράδιο, αλλά αυτές οι σημειώσεις δεν ξεπερνούσαν τις είκοσι γραμμές. Φοβόμουν πολύ, να γράφεις ήταν πολύ επικίνδυνο. Το ίδιο το γεγονός, να γράφεις κάτι, κινούσε υποψίες. Ήταν μάλλον η επιθυμία να γράψω κάτι, παρά ένα γραπτό, είχα τα μέσα, μολύβι και χαρτί, και την επιθυμία να μεταφέρω στην μητέρα μου και την αδερφή μου την απάνθρωπη εμπειρία που ζούσα, αλλά δεν ήταν ακριβώς σημειώσεις, αφού ήξερα ότι δε θα μπορούσα να τις φυλάξω. Πρακτικά ήταν αδύνατο. Πού θα μπορούσα να τις φυλάξω; Σε ποια κρύπτη, στην τσέπη; Δεν είχαμε τίποτα, δεν υπήρχε τίποτα... το κρεβάτι το άλλαζαν συνέχεια, το στρώμα, τα ρούχα μας άλλαζαν συνεχώς, δεν υπήρχε τρόπος να φυλάξεις τίποτα. Μόνο στη μνήμη (1998, 26-27).

Το απόσπασμα αυτό αποτελεί μια εξαιρετικά διαυγή μεταφορά του ζητήματος της καταγραφής της μνήμης σε συνθήκες δυστοπίας. Η καταγραφή της μνήμης ήταν δύσκολη έως αδύνατη, όχι γιατί δεν υπήρχαν τα μέσα –χαρτί και μολύβι–, αλλά γιατί ήταν πράξη αντίστασης, πράξη πολιτική, προσπάθεια αντίδρασης στις βιοπολιτικές απογύμνωσης της ζωής των κρατουμένων, με λίγα λόγια μια πράξη επικίνδυνη ακριβώς, γιατί έθετε εν αμφιβόλω τη συνθήκη της κατάστασης εξαίρεσης και την αιτιωρησία της ωμής βίας. Γράφω, καταγράφω, περιγράφω, ισοδυναμούν με ανθρώπινες ποιότητες, τις οποίες βίαια και φασιστικά είχαν αποστερηθεί όλοι οι Εβραίοι στα ναζιστικά στρατόπεδα. Όμως, αυτοί δεν ήταν «κανονικοί» άνθρωποι, αλλά διαχειρίσιμες μονάδες, στην υπηρεσία των ιθυνόντων των στρατοπέδων που

αποφάσιζαν για τη ζωή και το θάνατό τους. Μια σαφής και απαρέγκλιτη περίπτωση ετεροκαθορισμού, όπου αποκλειόταν οποιαδήποτε αυτοαναφορά, αυτοδιαχείριση και προσπάθεια αυτοκαθορισμού.

Η Ανακωχή

Το τρίτο βιβλίο του *Levi Η Ανακωχή* πρωτοεκδόθηκε στα ιταλικά το 1963 και περιγράφει την περιπλάνηση στην ερειπωμένη Ευρώπη, «στο περιθώριο του πολιτισμού», κατά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου μιας ομάδας κρατουμένων –συμπεριλαμβανομένου και του ίδιου του *Levi*– που απελευθερώθηκαν από διάφορα στρατόπεδα συγκέντρωσης με τελικό προορισμό την πατρίδα τους. Οι ήρωες του βιβλίου ο Τσέζαρε, ο Έλληνας, ο Μαυριδερός, ο Λεονάρντο περνούν σύνορα, διασχίζουν χιλιόμετρα, μπαίνουν σε διερχόμενα τρένα και ζουν επί μήνες τον παραλογισμό της γραφειοκρατίας αλλά και της πλήρους μεταπολεμικής αποδιοργάνωσης και τελικά χαράζουν τη δική τους αναίτια διαδρομή με τελικό προορισμό μια φανταστική πατρίδα που όπως θα δούμε στην πραγματικότητα απείχε πολύ από την εξιδανικευμένη εικόνα που είχαν γι' αυτήν πριν τον Πόλεμο. Το χρονικό αυτής της περιπλάνησης διακρίνεται από τη νηφαλιότητα και την οργανωμένη, δομική γραφή του *Levi*, ο οποίος πλέον κατέχει επαρκώς και χειρίζεται με μαεστρία τους αφηγηματικούς τρόπους και επιλέγει τον δρόμο του λεπτού χιούμορ και του αυτοσαρκασμού.

Αφηγηματικά σίγουρη, *η ανακωχή*, αποτελεί την καταγραφή της ανεπάρκειας της διαχείρισης της ελευθερίας, ακριβώς γιατί η συνείδηση και η μνήμη είχαν γεμίσει ασχημοσύνη και είχαν αρνηθεί κάθε διαπραγμάτευση με ένα επιθυμητό μέλλον. Σύμφωνα με τον Λιάκο (2007), το τραύμα δεν μπορούμε να το βολέψουμε εννοιολογικά. Η έννοια περιλαμβάνει τόσο την ίδια την εμπειρία, αλλά και τη μνημόνευσή της, ενώ δεν μπορούμε να συλλάβουμε την ποιότητα της έννοιας χωρίς να λάβουμε υπόψη τις συναισθηματικές καταστάσεις που αυτή εγείρει. Γράφοντας για αυτό δίνουμε φωνή στο παρελθόν, αναμετρίομαστε με τις τραυματικές εμπειρίες αλλά και τα μετατραυματικά τους συμπτώματα:

Έτσι και για μας, κι αυτή η ώρα της ελευθερίας σήμανε βαριά και γέμισε τις ψυχές μας με χαρά και ένα οδυνηρό αίσθημα αιδημοσύνης, με το οποίο θέλαμε να ξεπλύνουμε τη συνείδηση και τη μνήμη μας από την ασχήμια που είχε φωλιάσει μέσα μας. Αλλά και η θλίψη, γιατί

νιώθαμε ότι δεν μπορούσε να συμβεί πια τίποτα τόσο καλό και τόσο αγνό που να σβήσει το παρελθόν μας, κι ότι τα σημάδια της προσβολής θα έμεναν μέσα μας για πάντα, χαραγμένα στη μνήμη όσων βρέθηκαν εκεί στους χώρους όπου συνέβησαν και σε ό,τι κι αν εξιστορούσαμε στο μέλλον (1997, 15)... μπροστά στην ελευθερία αισθανόμασταν χαμένοι, άδειοι και ατροφικοί, ανίκανοι να ανταποκριθούμε σ' αυτό το ρόλο (1997, 17).

Στην εισαγωγή του βιβλίου ο Ζακ Σαμουήλ κάνει λόγο για την τυραννία της μνήμης «σαν τατουάζ του μυαλού» και τη μαρτυρία «σαν απελευθέρωση από τον εφιάλτη». Ο *Levi* στην *Ανακωχή* θυμάται, ανασύρει το παρελθόν μέσα από μαρτυρίες και εισάγει τον αναγνώστη στο δύσκολο θέμα της επιστροφής των επιζώντων στις πατρίδες τους και την προσπάθειά τους να συνεχίσουν μια «φυσιολογική ζωή», το νήμα της οποίας είχε τόσο βίαια κοπεί. Τα τραύματα βαθιά, χωρίς να μπορούν να επουλωθούν και η νέα ζωή βασανιστική. Οι επιζώντες δεν καταφέρνουν να απαλλαγούν από το βαρύ φορτίο του τραύματος. Και εδώ η αφήγηση, αν και νηφάλια και κρυσταλλική, όπως τη γνωρίσαμε, γίνεται ταυτόχρονα βαθιά συγκινησιακή, ίσως, γιατί παραμένει αφοπλιστικά ειλικρινής και επιτακτικά αναστοχαστική. Το αδιέξοδο είναι ορατό, οι κίνδυνοι παραμονεύουν και το τραύμα αιμορραγεί εσωτερικά. Φόβοι αόρατοι, μα τόσο υπαρκτοί, εφιάλτες που στοιχειώνουν το κάθε τι. Για να θυμηθούμε τα λόγια του Zygmunt Bauman (2007) το Άουσβιτς γίνεται μετωνυμικά το ίδιο το Κακό⁹, ένα κουβάρι κακών αναμνήσεων που διατρέχει τα πάντα. Κακό και φόβος είναι δίδυμα σιαμαία και γι' αυτό ό,τι φοβόμαστε είναι κακό, αλλά και ό,τι είναι κακό το φοβόμαστε. Και φυσικά το κακό είναι μη-γνώσιμο και μοιάζει με την προσπάθεια των ανθρώπων να εξηγήσουν το ανεξήγητο:

Πέρασαν όμως αρκετοί μήνες, μέχρι να φύγει από πάνω μου η συνήθεια να περπατάω με το βλέμμα καρφωμένο στο πάτωμα, όπως όταν έψαχνα κάτι να φάω ή να το βάλω στην τσέπη μου για να το πουλήσω και να πάρω ένα κομμάτι ψωμί, και ένα όνειρο που με φοβίζει δεν σταμάτησε να με επισκέπτεται κατά διαστήματα, άλλοτε πυκνά και άλλοτε αραιά. Είναι ένα όνειρο μέσα σε ένα άλλο όνειρο, διαφορετικό στις λεπτομέρειές του αλλά πάντα το ίδιο στην

⁹ Η Κράββα (2010) στο άρθρο της «Να μην ξεχάσω να θυμηθώ: Πολυπολιτισμικές πρακτικές που ξορκίζουν το Κακό» αναφέρεται στην έννοια «Κακό» και τη συνδέει με τη λήθη του παρελθόντος των Εβραίων της Θεσσαλονίκης. Η λησμονιά, ή τουλάχιστον η αφάνεια μέχρι τη δεκαετία του 1990, αντιμετωπίστηκε ως κατάσταση πολιτισμικής ανυπαρξίας και πυροδότησε μια σειρά πολιτισμικών εγχειρημάτων, όπως την παραγωγή λογοτεχνικών έργων, αλλά και μουσικών άλμπουμ, που αφορούσαν στο Σεφαραδίτικο παρελθόν της πόλης.

ουσία του. Βρίσκομαι στο τραπέζι με την οικογένειά μου ή με φίλους, στη δουλειά ή στην εξοχή, σ' ένα χαλαρό και γαλήνιο περιβάλλον απαλλαγμένο από εντάσεις και πόνους. Παρ' όλα αυτά, νιώθω ένα αδιόρατο και βαθύ άγχος, την αίσθηση μιας επικείμενης απειλής. Πράγματι, όσο το όνειρο συνεχίζεται, σιγά-σιγά ή βίαια, κάθε φορά και με διαφορετικό τρόπο, τα πάντα πέφτουν και γκρεμίζονται γύρω μου, το σκηνικό, οι τοίχοι, τα πρόσωπα, και το άγχος μεγαλώνει. Βυθίζονται όλα στο χάος. Είμαι μόνος στο κέντρο μιας γκριζας και θολής αβύσσου. Και ξαφνικά ξέρω τι σημαίνει αυτό, ξέρω επίσης ότι πάντα το γνώριζα. Βρίσκομαι ξανά στο Λάγκερ και τίποτα δεν ήταν αλήθεια έξω από το Λάγκερ. Τα υπόλοιπα ήταν σύντομες διακοπές ή μια πλάνη των αισθήσεων, ένα όνειρο: η οικογένεια, η φύση με τα λουλούδια, το σπίτι. Τώρα αυτό το εσωτερικό όνειρο, το όνειρο της ειρήνης τελείωσε και στο εξωτερικό όνειρο που ακολουθεί παγερό, ακούω πάλι μια γνωστή φωνή, μια λέξη μόνο, όχι επιτακτική αλλά σύντομη και βαριά. Το πρόσταγμα που συνόδευε την ανγή στο Άουσβιτς, μια λέξη ξένη που τη φοβόμασταν και την περιμέναμε: έγερση, «Wstawac» (1997, 236).

Βιβλιογραφία

Agamben, Giorgio (2005), *Homo Sacer: Κυρίαρχη εξουσία και γυμνή ζωή*, μτφρ. Παναγιώτης Τσιαμούρας, Αθήνα: Scripta.

Agamben, Giorgio (2013), *Κατάσταση Εξαίρεσης. Όταν η «έκτακτη ανάγκη» μετατρέπει την εξαίρεση σε κανόνα*, μτφρ. Μαρία Οικονόμου, Αθήνα: Πατάκης.

Αθανασίου, Αθηνά (2007), *Ζωή στο Όριο. Δοκίμια για το σώμα, το φύλο και τη βιοπολιτική*, Αθήνα: Εκκρεμές.

Αμπατζοπούλου, Φραγκίσκη (1998), *Ο Άλλος εν διωγμώ. Η εικόνα του Εβραίου στη λογοτεχνία. Ζητήματα ιστορίας και μυθοπλασίας*, Αθήνα: Θεμέλιο.

Barthes Roland (1988), *Εικόνα – Μουσική – Κείμενο*, μτφρ. Γιώργος Σπανός, Αθήνα Πλέθρον.

Bauman, Zygmunt (2007), *Ρευστός Φόβος*, μτφρ. Γιώργος Καραμπέλας, Αθήνα: Πολύτροπον.

Θανασέκος, Γιάννης (1998), «Το Άουσβιτς ως γεγονός και ως μνήμη» στο Hassoun, Jack, Θανασέκος, Γιάννης, Μπενβενίστε Ρίκα και Βαρών-Βασάρ Οντέτ (επιμ.) (1998), *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα: Πόλις.

Κούνιο-Αμαρίλιο, Έρικα και Ναρ, Αλμπέρτος (1995), *Προφορικές Μαρτυρίες Εβραίων της Θεσσαλονίκης για το Ολοκαύτωμα*, Θεσσαλονίκη: Παρατηρητής.

Κράββα, Βασιλική (2010), «Να μην ξεχάσω να θυμηθώ: Πολυπολιτισμικές πρακτικές που ξορκίζουν το Κακό», *Δελτίο Βιβλικών Μελετών* 28: 21-34.

Levi, Primo (1997), *Η Ανακωχή*, μτφρ. Ζακ Σαμουήλ, Αθήνα: Μέδουσα.

Levi, Primo (1998), *Το Καθήκον της Μνήμης. Συζήτηση με τους Federico Cereja και Anna Bravo*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα: Εστία.

Levi, Primo (2003), *Εάν Αυτό είναι ο Άνθρωπος*, μτφρ. Χαρά Σαρλικιώτη, Αθήνα: Άγρα.

Λιάκος, Αντώνης (2007), *Πώς το παρελθόν γίνεται ιστορία*; Αθήνα: Πόλις.

Ντε Σερτώ, Μισέλ (2010), *Η Πολύτροπη τέχνη του πράττειν. Επινοώντας την καθημερινή πρακτική*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Σμίλη.

Σολομών, Εσθήρ (2015), «Από την πλευρά των επιζώντων. Μουσεία Ολοκαυτώματος και προφορική ιστορία» στο Νάκου Ειρήνη και Γκαζή Ανδρομάχη (επιμ.) (2015), *Η προφορική ιστορία στα μουσεία και στην εκπαίδευση*, Αθήνα: Νήσος.

Τοντόρωφ, Τσβετάν (2003), *Μνήμη του κακού, Πειρασμός του καλού. Στοχασμοί για τον αιώνα που έφυγε*, μτφρ. Κώστας Κατσουλάρης, Αθήνα: Εστία.

Hassoun, Jack, Θανασέκος, Γιάννης, Μπενβένιστε Ρίκα και Βαρών-Βασάρ Οντέτ (επιμ.) (1998), *Εβραϊκή Ιστορία και Μνήμη*, Αθήνα: Πόλις.